

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ОҚУ ЖҮЙЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛЫНДАҒЫ АЛҒАШҚЫ ҚАДАМДАР

Мағрипа ЖОЛСЕЙТОВА

*Қ.А. Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, т.ғ.к., Түркістан қ.*

Бүгінгі таңда еліміздің тарихын тәуелсіздік талаптарына сәйкес, жаңа заман биігінде қайта қарастыру қажеттілігі туып отыр. Елбасымыз Н. Назарбаевтың: «Тарих – кім-кімнен де жоғары ұғым», деген ойын Мемлекеттік хатшы Марат Тәжин 5 маусымдағы кеңейтілген мәжілісте: «Ұлттық тарих қоғамдық ғылымдардың арасында орталық буынға айналуға тиіс. Біз сапалық жаңа деңгейде Қазақстан тарихының ортақ тұжырымдамасын жасап шығаруымыз керек. Осы тұжырымдама бүкіләлемдік тарихпен тығыз байланыста болуға, Қазақстанның аса ауқымды тарихи үдерістердегі, олардың өзара байланысы мен ғылыми кезеңдену жүйесіндегі орнын анық көрсетуге тиіс», деген ойларымен жалғастырды.

Мемлекет хатшысының баяндамасында Қазақстанның XX ғасырдағы тарихы көп жағдайларда ұлттық пен тоталитарлық қақтығысының тарихы екендігі қадап көрсетілді. Өткен дәуренді дәріптеудің қажеті жоқ. Баяғы бір тәртіпті аңсай бермей, жиырмасыншы ғасырдағы қиыншылыққа толы тарих туралы ашық айту керек. Сол тәртіптің тұсында миллиондаған ата-бабаларымыздың қалай өмір сүргенін біз жақсы білеміз, – деп атап өтті [1].

Бірнеше ғасырға созылған отаршылдық езгіден құтылып, тәуелсіздікке қол жеткізген ұлттың өз мемлекетін құрып нығайтатын өтпелі кезеңінде шынайы ұлттық тарихын танып білуге деген сұранысы күрт өсетіні тарихи заңдылық. Бұл қазіргі Қазақстан қоғамына да тән құбылыс.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басына қарай Ресей империясының отар елдерінде әлеуметтік-экономикалық жағдай бұрынғыдан да күрделене түсті. Осы тарихи кезеңнің Түркістан халықтарының тағдырында ерекше орын алуы жаңа саяси-әлеуметтік күш – патша отарлау аппараты өзіне қызметке даярлаған ұлттық интеллигенцияның қалыптасып дамуымен байланысты еді. Тарих сахнасына көтерілген ұлттық интеллигенцияның көпшілігі өздері алған еуропалық білімді отаршылдыққа қарсы құралға айналдырды.

Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Б. Сыртанов, Р. Сарсеков, М. Сералин, Б. Қаратаев, С. Лапин сияқты т.б. зиялы қауым өкілдері халық ағарту мәселесіне ерекше ден қойды.

Олар үкіметтің халық-ағарту саласы бойынша шығарылған кейбір заңдық ережелердің мазмұнын жергілікті халықтың мүддесі тұрғысынан қарап, өздерінің ой-пікірлерін ашық түрде білдіре бастады. Бұл әсіресе Халық ағарту министрлігі 1906 жылы 31 наурызда «Ресейдің шығыс және оңтүстік шығыс бөлігіндегі түз халықтарының бастауыш училищелері туралы ережені» бекіткенде анық көрінді. Халық арасына «31 наурыз ережесі» деген атпен әйгілі болған бұл ереже мұсылман халықтарының ана тілінде білім алуын барынша шектейтін. Сонымен бірге бұл ереже олардың жазу ісін орыс алфавитіне көшіруді заңды түрде бекітіп, барлық мұсылман оқу орындарын Халық ағарту министрлігінің қарамағына өткізетін. Ережеде «түз халықтары училищелерінде алғашқы екі жылда ана тілінде, кейінгі жылдары орыс тілінде оқиды» – деп көрсетілген еді [2].

Міне, осы тұста Жетісу өңіріндегі мұсылман зиялылары 1906 жылы 16–21 тамыз аралығында Нижний Новгород қаласында өтіп жатқан жалпыресейлік мұсылман съезіне жеделхат жолдап «31 наурыз ережесіне» жергілікті халық наразылық танытатындығын білдірді. Сонымен бірге съездің де мұсылман халықтарының мүддесін қорғауда әрекеттенуін сұраған еді [3]. Съезд делегаттары осындай мазмұндағы халық өтінішін ескере отырып, «31 наурыз ережесін» өзгертудің жолдарын қарастыру керек деген шешімге келді. Сөйтіп съезге қатысушылар халық ағарту министрі атына өтініш хат жолдап, «31 наурыз ережесін» өзгертуді сұрайды. Онда: «Ішкі істер министрінің рұқсатымен Нижний Новгород қаласында өткен Ресей мұсылмандары съезі империядағы барлық халыққа тегіс теңдік негіздерін жариялаған 17 қазан манифесінің жүзеге асуын қуаттай отырып, «31 наурыз ережесінің» бұған қайшы келетінін мәлімдейді», – делініп, мұсылман жұртшылығына ана тілінде білім алуларын қамтамасыз ету қажеттілігі айтылған еді [4].

XX ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясы өзінің шығармашылық еңбегі арқылы халықтың тарихи зердесіне барлау жасай отырып, оның ұлттық сана-сезімін ояту, жігерін қайрау жолында аянбай тер төкті. Қазақ зиялыларының алдыңғы қатарлы өкілдері аймақтық баспасөз органдарын қалыптастырды, елдегі әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси және рухани-діни мәселелерді реформалау қажеттілігін күн тәртібіне қойды.

Қазақ зиялылары жалпы демократиялық мәндегі ұлттық тең правосық, халық-ағарту ісін көтеру, отаршылардың жер мен суды тартып алуына наразылық білдіру сияқты көкейтесті мәселелерді өз шығармаларының өзекті тақырыптарына айналдырды. Осындай өмірлік сұраныстан туған және оған жауап берген санаулы дүниелердің бірі 1909 жылы Уфа қаласында жарық көрген, кешікпей әлденеше рет басылған М. Дулатовтың «Оян қазақ!» атты шағын көлемді өлеңдер жинағы еді.

М. Дулатовтың «Оян, қазағында» ғасыр басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси өміріндегі өзгерістер, оқу-ағарту секілді

мәселелер көтерілді. Сонымен бірге қазақ жастарын оқып, білім алуға шақырды. «Оян, қазақ!» жарық көрісімен халықтың үлкен құрметіне ие болды. Сол үшін ол патша әкімшілігіне ұнамады, жасырын полиция органдарының бақылауында болды. 1910 жылы екінші басылып жарық көрген «Оян, қазақ!» көп кешікпей халық оқуға тиісті емес зиянды шығармалар қатарына жатқызылып «тұтқынға» алынды. «Оян, қазақ!» осылай мемлекеттік құрылысқа қарсы жазылған зиянды шығарма ретінде «тұтқындалған» соң полиция департаментінің жергілікті жерлердегі жасырын бөлімдерінің қызметкерлері осы кітапты оқығандарды, оның идеяларын халық арасында насихаттағандарды бақылауға алды. Патша өкіметі тыңшылары бұл кітаптың Жетісу облысына Ахметкәрім Зейнуллиннің Верныйдағы кітап дүкені арқылы тарап жатқанын хабарлаған. Тыңшылардың мәліметтерінде Верныйда «Оян, қазақты!» оқып, ондағы өлеңдерді жаттап алып халыққа таратушылардың қатарында Жетісудағы белгілі тілмәш Қойсерке Тоқсанбаевтың, Қалмұхамед Қадырбаевтың, Мырзахан Төлебаевтың, Түленбек Теміровтың және т.б. адамдардың есімдері аталады [5]. Міне, бұл айтылғандар «Оян, қазақтың!» Жетісуға дейін жетіп, зиялы қауымдар арасында кең таралғанын аңғартады.

XX ғасыр басындағы «Қазақ» газеті төңірегіне топтасқан ұлттық интеллигенция өзінің жігерлі қоғамдық еңбегімен қазақ елінің ұлттық санасының оянуына қызмет жасаумен бірге, халықтың прогресшіл демократиялық күштерінің ұлт тағдырына қатысты негізгі қоғамдық зәру мәселелерінің топтасуына да үлес қосты. Атап айтқанда «Қазақ» газетінің бар мүмкіншілігін ағартушылық мақсатта кеңінен пайдаланады.

XX ғасырға сауатсыздықтан айырылмаған күйде жеткен елдердің бірі Ресей мен оның құрамындағы отар жерлері болатын. 1897 жылы өткен бүкіл-ресейлік халық санағы империядағы тұрғындардың 21,1 проценті ғана сауатты екендігін көрсетеді. Ал шет аймақтардағы, отар өлкелердегі жағдай бұдан да сорақы еді. Жетісу облысында санақтың көрсетуінше тұрғындардың 5 проценті ғана оқи білетіндер екен [6]. 1897 жылы санақ қорытындысы бойынша түркі халықтарының әр мыңынан 96 еркек пен 50 әйел оқи алатын күйде екен. Арада 10 жыл өткен соң Түркістан өлкесіндегі сауаттылық 0,4 процентке ғана артқан екен [7]. Егер ғасыр басындағы Ресейде 89 губерния мен облыс болса, сауаттылық деңгейі жағынан осылардың арасында Жетісу облысы 86-орында болған көрінеді [8]. Дегенмен, санақ кезінде мұсылмандық білім алғандар ескерілмей қалғандығын осы жерде айта кеткен жөн. Егер мұсылмандық білім алғандарды есепке алатын болсақ Жетісу облысындағы 5 проценттік көрсеткіштен жоғарырақ болып шығады.

Мұсылмандық білім алғандардың өзін есепке алғанмен XX ғасыр басындағы Қазақстан сауатсыздық жайлаған өлке болатын. Мұның басты себебі, саяси қатынастар шеңберінде жатты. Отарлаушы Ресей шет аймақтардың мәдени-рухани дамуын қамтамасыз етуге еш ынталы емес еді. Орталықтың басты мақсаты қазақ даласының байлығын сорған үстіне сора түсуге сайды. Бұл – бір. Екіншіден, ол Қазақстанға Шығыстағы саясатын жүзеге асыру үшін қажетті плацдарм ретінде ғана қарады. Мұның сыртында өз билігі өз

қолынан кеткен Қазақстанда сауатсыздықты жоятындай ішкі мүмкіндіктер қалмаған еді. Бірнеше губернияларға, облыстарға бөлшектеніп кеткен орталық мемлекеттік құрылым болмағандықтан үйлесімді мәдени құрылыс қолға алынбады. Мәдени-ағартушылық мәселелері аймақтық деңгейде ғана көтерілетін. Ал, оларды бір орталықтан талдау, баға беру, жергілікті ерекшеліктерге қарай сәйкестендіру өлке деңгейінде ешкімнің құзырына жатпады. Қазақстанның ұлттық мемлекеттік тұрғыдан бытыраңқылығы, отарлық статусы, тұрғылықты халықтың, яғни қазақтардың саяси-әкімшілік қызметі болыс пен ауыл деңгейінде қалуы сауатсыздықпен нақты әрі нысаналы айналысуға мұрша бермеді. Бұл кезде орталықта да, өлкеде де қара халықтың сауатын көтеруге мейлінше тіксіне қарайтын, оны зиянды іс ретінде түсінген мемлекет қайраткерлері, әртүрлі дәрежедегі басшылар жиі кездесіп жатты. Мемлекеттік саясат отар аймақтардағы білім мен оқу-ағартуға, сауатсыздыққа қырын қарағандықтан басқаша болуы мүмкін де емес. Оқу-ағарту ісі адамдардың жан-жақты жетілуі үшін емес, отарлық саясатты бекітуге қажетті шарт ретінде қабылданды.

Оқу-ағарту мақсатына бөлінген қаржының мардымсыз болуы өлкеде сауатсыздықтың артуына жол ашты. 1915 жылы Түркістан өлкесінің бюджеті 25 млн. сом болса, оның 575 мыңы ғана, яғни, 2–3 проценті оқу-ағарту ісіне арналыпты. Бөлінген қаржы жан басына шаққанда 13–26 тиыннан ғана тиеді екен. Жалпы Қазақстан бойынша жұмсалған қаржы 1913 жылы бір адамға шаққанда 40 тиыннан аспаған.

Мектеп қажетіне мемлекет тарапынан бөлінетін қаржының мардымсыздығынан және алдағы уақытта да мардымсыз күйде қала беретінін түсінген қазақ зиялылары ғасыр басында тығырықтан шығатын жол іздей бастады. Сөйтіп тығырықтан шығу жолының бірден-бір көзі «Халқым, елім» деген қазақ зиялылары земство қаражатында деп тапты. 1864 жылдан бар земстволық басқару тәжірибесі Қазақстан секілді ұлттық шет аймақтарға енгізілмеді. Себебі, патша өкіметіне мұндай отар аймақтардан земстволық салық алып, оның пайдасын орыс жұрты үшін пайдалану тиімді болатын.

Қазақ зиялыларының земстволық қаражаттың қазақ үшін қаншалықты маңызы бар екендігін тереңнен ойлағандығын А. Байтұрсыновтың 1913 жылғы Орынбор губерниясының земствосы ашылуына байланысты жазған «Земство» деп аталатын мақаласынан аңғаруға болады. Земствоның заманның жайсыз күйінде де пайдасы көп екендігін, өзге жұрттың земствоны не үшін сұрайтындығын түсіндіре келіп, автор: «Земствоға берген тиыннан жұрт сомдық пайда көреді. Земство жоқ жерде де земский сбор деген ақша алады, бірақ оның пайдасын ақша төлегендер көрмей, басқалар көреді... Жиылған земский ақша оқимын деген қазақ баласына беріле ме? Қазақ баласы гимназияға оқимын десе, стипендия жоқ, учительский школда земский стипендияға қазақ баласы алынбай, Полтава губерниясынан келген орыс балалары алынады – халық ақшасы далаға кету деген осы болады. Қазақ ақшасы босқа кететін орын жалғыз осы деп айтып отырғаным жоқ, санаса, ұшы-қиыры жетіп болмас, мұны әшейін мысал үшін келтірдік, – дей келіп, – земство жайынан жазғандағы мақсат – қазаққа да ескерерлік жұмыс екендігін халықтың құлағына салмақ», – деп түйіндейді [9].

Ал белгілі қоғам қайраткері Ә. Бөкейханов болса, өзінің «земский казак ақшасы» деген мақаласында мемлекеттік думаның бір жылдық земстволық есеп – қисабы (сметасы) туралы жобасын талқыға сала отырып, Жетісу облысынан жыл сайын 454 мың 850 сом земство салығы ретінде жиналатындығын, оның 324 881 сомын қазақтар төлейтіндігін атап көрсеткен еді. Оның айтуынша сол тұста бір мектеп үшін бір мың сом жұмсалатын болса, бұл қаржыға қаншама мектеп үйін тұрғызуға болатын еді [10].

Әрине земство қаржысын халықтың өзіне пайдалану үшін казак даласына земстволық басқару енгізілу керек еді. Қазақ даласына земстволық басқаруды қазақтар сонау 1905 жылдары-ақ сұраған еді [11]. Бірақ патша өкіметі казак жеріне земстволық басқаруды енгізуді қаламады. Земстволық басқару казак жеріне Уақытша үкімет тұсында, оның 1917 жылы 20 шілдедегі жарлығынан кейін ғана барып енгізілген еді. Осылайша патша өкіметі тұсында земство қаржысын халық-ағарту ісіне пайдалануды көздеген казак зиялыларының әрекеті өз нәтижесін бере қоймаған еді.

Түптеп келгенде, қаржы тапшылығы оқу-ағарту ісін алға бастыруға үлкен кедергі туғызды. Қаржының жетіспеуінен оқу орындары қажет мөлшерде ашылмады, оқулықтар мен оқу құралдары, мұғалімдер жетіспеді, балалар мектепке тартылмай қала берді, нәтижесінде сауатсыздық мәселесі асқына түсті. Бірақ жекелеген қайраткерлер мен мамандардың құлшынысымен оқу-ағарту ісін дұрыс жолға қою мүмкін емес еді. Бұған мемлекет тарапынан қыруар қаржы бөлінбей, оқулықтар мен әдістемелік материалдарды шығаруда нақты шаралар қолданбай, қажетті мұғалімдерді даярламай, қысқасы – ұлттық мектептер жүйесін құруды мемлекеттік саясат дәрежесіне көтермей әлденеге үміттену бекершілік болатын.

Қазак зиялыларының ұлттық оқу жүйесін қалыптастыру жолындағы әрекетіне 1917 жылғы Ақпан революциясы зор ықпал жасады. «Қайтсек ел боламыз, жұрт боламыз» деген мазасыз ойларға шырмалған зиялы қауым Ақпан төңкерісі ала келген демократиялық өзгерістер лебімен қанаттанып, казак арасында мәдени-ағарту жұмысын жандандыра түсуге күш салады. Бұл жолда ұлт қамын жеген азаматтар ұлттық оқу-ағарту, мәдени, діни мәселелерін қолға алып, оның талай жыл шешілмей жатқан түйіндерін тарқатуға тырысты. Бәрінен бұрын казак жерінде кенже қалып келе жатқан оқу жайын жолға қоюға зор талпыныс жасады.

Осы кезеңге байланысты М. Жұмабаев: «1917 жылғы үлкен толқын қалғып отырған казак азаматтарын да оятты. Саясат һәм шаруашылық жағынан елінің қолын жеткіземін деп ұмтылған азамат казак мектебін де жаңа, жайлы, таза негізде құрмақшы болды. Қала сайын дерлік курстар ашылды. Көздерінде, көкіректерінде ұшқындары бар мұғалімдер шығарылды. Мектеп пен тірі дүние арасындағы қытай қорғанын бұзып, мектепті білім беріп, тұрмысқа даярлайтын, келешекте ел ісінің иесі болатын азаматтар шығаратын жер жасауға бет алды», – деп жазған болатын [12].

1917 жылғы Ақпан революциясының нәтижесінде патша өкіметінің құлатылуын барлық казак облыстарындағы секілді Жетісу халықтары да зор қуа-

нышпен қарсы алды. Уақытша үкіметтің ұлттық мәселе бойынша қабылдаған алғашқы актілерінің бірі 1917 жылы 20 наурызда Ресей азаматтарының құқындағы діни наным-сеніміне, ұлтына қарай шектеушілікті алып тастауы болды [13]. Ресей тарихында бірінші рет діни нанымдық, нәсілдік кемсітушілікті жойылды деп, ұлттар теңдігін қағаз жүзінде болса да жария еткен бұл акт бұрынғы бұратана атанған езгідегі елдердің орыстармен терезесін тең сезінуіне жол ашты. Көктен іздегендері жерден табылғандай болған халық Уақытша үкіметке барынша қолдау көрсетуге даяр екендіктерін танытып, ұлан-байтақ елдің түкпір-түкпірінен құттықтау жедел хаттар жібере бастайды.

Бүкіл елдегі өзгерістер Қазақстанға да жетті. «Заман өзгеріс заманы: ескінің қирап жоғалып, оның орнына жаңаның орнап жатқан түрі. Қашаннан залымдық, құқықсыздық зарын тартып, құлдық кемшіліктің қамытын киіп келеген Ресей халықтары наурыз айынан бері бостандық шуағына шықты», – деп «Бірлік туы» газеті [14] көрсеткеніндей, қазақ халқы да өз тізгініне өзі ие боларлық, өз бетімен күн көрерлік халге жеткенін көрсетуге ұмтылды.

Осы тұста қазақтың болашағы – жас ұрпақтың елінің қамын жейтін білімді де зиялы, әрі саяси сауатты болуы үшін ана тілінде оқытатын бастауыш, әрі орта мектептер, кәсіптік білім беретін оқу орындарын ашу қажеттігі нақтылы түрде күн тәртібіне қойыла бастады.

1917 жылы Ақпан революциясынан кейін қоғамдық-саяси өмір барынша жандана түсті. Оның жарқын көріністерінің бірі Қазақстан аумағында облыстық, уездік деңгейде қазақ съездерінің өткізіліп, қазақ халқы алдында тұрған келелі мәселелерді шешуге деген талпыныстың жасалуы еді. Мұндай съездердің барлығында дерлік жер, дін, мемлекеттік құрылыс секілді мәселелермен бірге халық-ағарту ісін өркендету жайы да қарастырылады.

Халық-ағарту ісінің жайы 1917 жылы 1–11 мамыр аралығында Мәскеуде өткен бүкілресейлік мұсылман съезінің күн тәртібіне де негізгі мәселенің бірі ретінде қойылған еді. Еділ бойы мен Қырымнан, Бұқара мен Хиуа хандықтарынан, Кавказ бен Сібірден, Түркістан өлкесі мен қазақ даласынан 830-ға жуық делегаттың қатысуымен өткен бұл съезде Жетісу облысы өкілдері де бар еді.

Делегаттар қатарында Х. Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов, М. Жұмабаев, А. Досжанова, К. Тоғысов, У. Танашев секілді қазақ зиялылары болды. Жетісу облысының Пішпек уезінен Х. Хасанов, Верный уезінен М. Ниязов делегат ретінде қатысып съезде халық-ағарту мәселесі қаралғанда Жетісу облыстық қазақ-қырғыз съезінің бұл мәселе бойынша қабылдаған шешімдерін алға тартты [15].

Бүкілресейлік мұсылман съезі халық-ағарту мәселесі бойынша қабылдаған шешімінде Қазақстан мен Түркістан өлкесінде қалыптасқан жағдайға көп көңіл бөлді. Съезге Уақытша үкімет өкілі ретінде шет діндер Департаментінің комиссары С.А. Котляровский қатысып, баяндама жасады. Ол өз баяндамасында мұсылман халықтарына ескі өкімет тарапынан халық-ағарту, дін саласында жасалған қысымшылықтарға тоқталып, ендігі жерде жаңа өкіметтің мұндай қысымшылықтарға жол бермейтіндігін мәлімдеді. Ол өзінің мұ-

сылман халықтарға қатысты заңдар жобасын әзірлеп жатқандығын және оны әзірлеу барысында осы съездің шешімдерін басшылыққа алатындығы жөнінде делегаттарды хабардар етті [16].

Оқу-ағарту ісі бойынша съезд 23 тармақтан тұратын қарар қабылдады. Онда оқу-ағарту ісі әр ұлттың өз қолында болсын, мектептерде оқу ана тілінде жүрсін, елдегі барлық мұсылман халықтары мектептерінде «ортақ түркі тілі» оқытылсын, жалпыға бірдей оқу міндетті және тегін болсын деген сияқты талап-тілектер айтылды. Сондай-ақ қарарда: 1917–1918 оқу жылынан бастап ұлттық мектептердегі мұғалімдердің құқығы орыс мектептері мұғалімдерінікімен теңестірілсін; ұлттық орта мектептерді аяқтағандарға орыс жоғарғы оқу орындарына түсуіне құқық берілсін; ұлттық оқу-ағарту ісі мемлекет тарапынан қаржыландырылсын; ұлттық мектептерді оқытушылармен қамтамасыз ету үшін мұғалімдер семинариясы ашылсын; орыс тілі мектептерінде жеке пән ретінде оқытылсын; Ресейдегі барлық ұлттардың мұғалімдері мен оқушылары тең құқықта болсын; олардың орыс тілі мектептерінде жеке пән ретінде оқытылсын; Ресейдегі барлық ұлттардың мұғалімдері мен оқушылары тең құқықта болсын; олардың ешқайсысына артықшылықта, кеңшілік те жасалынбасын делініп көрсетіледі.

Осылайша бүкілресейлік мұсылман съезі Ресей империясы көлемінде ұлттық мектептер жүйесінің құрылуын жақтап, елде қалыптасқан саяси ахуал мұны жүзеге асыруға толық мүмкіндік беріп, кең жол ашады екен деген сенімде болды. Съезд делегаттары ұлттық мектептер жүйесін қалыптастырып, дамытуда Ресейдің болашақтағы мемлекеттік құрылысының да ерекше рөл атқаратындығын да жақсы түсінді. Сондықтан съезд делегаттары Ресейдің федеративтік негіздегі демократиялық республика болуын жақтап, белгілі территориясы жоқ халықтарға ұлттық мәдени автономия берілсін, ал негізінен барлық мұсылман халықтары ұлттық-территориялық автономия алсын деген шешім қабылдады.

Бүкілресейлік мұсылман съезінің шешімдері шет аймақтарда зор қабылдаушылыққа ие болды. Мәселен, 1917 жылы 20–23 мамыр аралығында Ташкент қаласында өткен мұсылман мұғалімдері съезі бүкілресейлік мұсылман съезінің халық-ағарту мәселесі бойынша қабылдаған шешімдерін талқыға салып, оны ұлттық мектептер жүйесін құруға кең жол ашатын шешім деп бағалады.

Съезге қатысқан мұсылман мұғалімдері оқыту ісі балалардың ана тілінде жүру керектігін баса көрсетті. Съезд шешімі бойынша мектептік білім беру жүйесі өзара тығыз сабақтастық байланыс тағы үш сатыдан тұратын болды; Бастауыш мектепте білім алу алты жыл болып белгіленіп, онда тегін білім алу қажеттігі келісілді. Мектептер мемлекет, земстволық және қалалық өзін-өзі басқару ұйымдары тарапынан қаржыландырылатындығы айтылып, бастауыш білім алу жалпыға бірдей және міндетті екендігі жарияланды.

Мұсылман мұғалімдері бастауыш мектептерде орыс тілін төртінші жылдан бастап жеке пән ретінде оқыту керек деп шешті.

Съездің «мектептен тыс білім алу» деп аталатын қарарында кітапханалар, ересектерге арналған және көшпелі тұрмыс кешкен тұрғындарға деп жыл-

жымалы сауат ашу орындарын, халық арасында ғылыми-көпшілік лекциялар оқуды ұйымдастыру секілді т.б. іс-шараларды өткізу жайы айтылады. Бұдан басқа жер-жерде ұлттық музейлерді ашу қажеттігі, балалар бақшасы мен тәрбие үйлерін ашып, мектеп жасына дейінгі жергілікті ұлт балаларын оқуға баулу керектігі де ескерілген болатын.

Өлкелік мұсылман мұғалімдері съезі ұлттық мектептер жүйесін қалыптастырып, ана тілінде оқытуды тез арада жүзеге асыруды жақтады. Ұлттық мектептердің оқу бағдарламасына жалпы білім беретін пәндермен бірге ислам діні негіздері жеке пән ретінде енгізілетін болды. Съездің ұйғарымы бойынша ұлттық мектеп жүйесін қалыптастыруда орыс-түземдік мектептер жойылып, олар ұлт мектептері болып қайта құрылатын болды.

Өлкеде кәсіптік білім беруді дамыту мақсатында мұсылман мұғалімдері съезі медициналық, ауылшаруашылық, сауда, қолөнер оқу орындарын ашу керектігін де назардан тыс қалдырмады. Ұлт мектептерін мамандармен қамтамасыз ету үшін съездің ұйғарымы бойынша өлкеде ұлттық негізде құрылған мұғалімдер семинариясы мен курстары ашылуы тиіс болды. Мұғалімдер семинариясында оқу төрт жыл, ал мұғалімдер курсына екі жыл болып белгіленеді [17].

Қазақ жеріндегі халық-ағарту ісінің дамуын қолға алуда ұлттық қоғамдық-саяси ұйым қазақ комитеттері белсенділік танытты. Қазақ комитеттері оқу-ағарту саласындағы қызметі барысында 1917 жылы шілдеде өткізілген бірінші жалпықазақ съезінде қабылданған қаулыны басшылыққа алып отырды. Онда: «Жалпы міндетті бастауыш оқу, бастапқы екі жылда оқуды ана тілінде жүргізу, мектеп кітаптарды болсын, өзге баспасөздер болсын – бәрі де «Қазақ» газеті емілесімен жазылсын», [18] – делінген еді.

«Қазақ әлеуметшілігінің өткенін жөндеп түсініп, қазіргі халін анық көріп, кемісін болжай білу – көп қазаққа көз болған, мәдениет жолына көш басшы болған, молда оқып тәрбие алған, ордаға кіріп жол салған оқыған қазақ зиялыларының міндеті» [19] – деп Халел Досмұхамедов көрсеткеніндей, ендігі шығар қазақ кітаптарының саны ғана емес, сапасы да назарға іліне бастады.

1917 жылы дүниеге келген ұлттық партия «Алаштын» бағдарламасы жобасындағы «ғылым-білім үйрену» деген арнайы тарауында: «Оқу ордаларының есігі кімге да болса ашық һәм ақысыз болсын; жұртқа жалпы оқу жайылсын. Бастауыш мектептерде ана тілінде оқысын; қазақ өз тілінде орта мектеп, университет ашсын; оқу жолы өз алды автономия түрінде болсын; мұғалімдер-профессорлар, үкімет оқу ісіне кіріспей, мұғалімдер мен профессорлар сайланып қойылсын; ел ішінде кітапханалар ашылсын», – деп жазылған болатын [20]. Халыққа түсінікті, әрі ел мүддесін сол кезде дөп баса білген «Алаш» партиясына халықтың үлкен қолдау көрсеткенін Құрылтай жиналысына сайлау нәтижесінде оған Жетісу облысы тұрғындарының 57,5 проценті, Семей облысы тұрғындарының 85,6 проценті, Торғай облысы тұрғындарының 75,3 проценті, Орал облысы тұрғындарының 75 проценті және Ақмола облысы тұрғындарының 69,4 проценті дауыс бергендігі байқатады [21].

Алайда, сол кезде қалыптасқан саяси ахуалдарға байланысты мұндай ұлттық негіздегі мектептерді ашу кең қанат жая алмады. Бұл ізгі ниетке жету

үшін алдымен қазақ жұртына егемендікке қол жеткізу, сөйтіп мемлекеттік мәселесін толық шешу қажет болатын. Ғасыр басындағы ұлт зиялыларының қазақтың жасөспірім балалары ана тілінде оқып, білікті де білімді маман болып шықса, соның нәтижесінде қазақ елі өркениетті жұрттармен теңессе деген асыл арманы енді ғана қанатын кең жая бастады.

Халқымыздың рухани көсемдері сол кезеңдегі ең көкейтесті мәселе – оқу-ағарту ісіне ерекше маңыз беріп, халықтың мемлекеттен тәуелсіз білім беру жүйесінің қалыптасуына қолдау көрсетіп, жанашырлық танытты. Ғылым-білім жаңалықтарын насихаттап, алғашқы қазақ ағартушыларының озық ойларын іс жүзіне асыру жолында қомақты үлес қосты.

Тарих – жетістіктерімен ғана емес, қатал сабақтарымен зерделеніп, үнемі жаңғырып отыруға тиісті кезеңдер мен дәуірлер тізбесі. Тарихи сананы қалыптастыратын да тарихтың өзі. Ұлттық тарихымыз – ұлттық мақтаншыты күшейтудің, отаншылдықты, елжандылықты арттырудың қуатты тетігі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. «Ұлттық тарихты зерделеу туралы» ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысы материалдары. 13 маусым, 2013 ж.
2. Правила о начальных училищах для инородцев, живущих в восточной и юго-восточной России, утвержденные министерством народного просвещения 31 марта 1906 года о дополненные в 1907 г. СПб., 1907, 3-б.
3. Политическая жизнь русских мусульман до Февральской революции. Оксфорд, 1985.
4. Вақыт. 1906, №92.
5. К. Нұрпейісов. Тұтқындалған «Оян қазақ» Алматыда // Қазақ әдебиеті, 1990, 16 қараша.
6. Богданов И.М. Грамотность и образование в дореволюционной России и СССР. Москва, 1963. 62-б.
7. Статическое сведения по начальному образованию в Российской империи. Вып. III. Опыт срав... 110-б.
8. Сембаев А.И. История развития советской школы в Казахстане. Алма-Ата, 1962. 25-б.
9. А. Байтұрсынов. Ақ жол. Алматы, 1991. 228-б.
10. Ә. Бөкейхан. Таңдамалы. Алматы, 1995. 270-б.
11. Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в XIX–XX веков. Алматы, 1996. 330-б.
12. М. Жұмабаев. Шығармалары. Алматы, 1989. 314-б.
13. Вестник Временного правительства. 1917, №15.
14. Бірлік туы. 1917, №6.
15. С. Рүстемов. Бүкілпесейлік мұсылман съезі // Қазақ тарихы. 1997, №6. 42-б.
16. Новое время. 7 мая, 1917.
17. ӨРМММ 1044-қ., 1-т, 5-іс, 260-п.
18. Қазақ. 1917, №238.
19. Х. Досмұхамедұлы. Аламан, Алматы, 1981. 151-б.
20. Қазақ. 1917, №251.
21. Спирин Л.М. Россия. 1917 год. Из истории борьбы политических партий. М., 1987. 308-б.